

De vreemdeling

MICHEL DE CERTEAU

De vreemdeling

Eenheid in verschil

Redactie en inleiding door Luce Giard

Vertaling Willy Hemelrijk

Inleidend essay door Inigo Bocken

SJIBBOLET ▸ AMSTERDAM ▸ MMXIX

Oorspronkelijke titel *L'étranger ou l'union dans la différence*

© Editions du Seuil, 2005. La première édition de cet ouvrage a été publiée en 1969 par Desclée de Brouwer.

Nieuwe huidige editie ingeleid en geredigeerd door Luce Giard.

Nederlandse uitgave © Uitgeverij Sijbolet 2019, Amsterdam

Vertaling Willy Hemelrijk. Inleidend essay (De spirituele theologie van Michel de Certeau) Inigo Bocken

Niets in deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Vormgeving binnenwerk: Garage BNO

Omslagillustratie: Jezus met de 2 Emmausgangers, tekening Jan Luyken (1703). TA49478, collectie Boekillustratoren Jan en Casper Luyken, Amsterdam Museum.

Omslagontwerp René van der Vooren, Amsterdam

Isbn 978 94 9111 038 2 Nur 700

Inhoud

Een eerste ingang in het werk – Luce Giard	9
De spirituele theologie van Michel de Certeau – Inigo Bocken	21
De spirituele ervaring	43
<i>‘Mystiek’: de verborgen God</i>	43
<i>Het werk van het verlangen</i>	44
<i>Een plek: de gebeurtenis</i>	45
<i>Een reis: de geschiedenis</i>	46
<i>God ‘groter’</i>	48
<i>Het samenleven: de aanwezigheid van de ander</i>	50
<i>De christelijke vrede</i>	52
1 De vreemdeling	54
I Ontmoetingen	61
2 De wet van het conflict	63
Een wet van het bestaan	64
<i>De ervaring van het conflict</i>	65
<i>De eenvoud van de vrede</i>	68
<i>Noodzakelijke verschillen</i>	71
<i>De dood</i>	73
De scheiding binnen de Kerk	74
<i>Van scheiding naar bekering</i>	75
<i>Verschillen en onderscheid</i>	77
<i>Sociale en culturele tegenstellingen</i>	79
<i>De blik van de anderen</i>	81
Sacramenten van de eenheid	82

3 Het woord geven 85

- Aanwezige gesprekspartners 87
 - Een persoonlijk gesprek* 87
 - De angst* 88
 - Gemeenschappelijke voorwaarde* 90

- De traditie van het nieuwe 92
 - De praktijk van de woorden* 92
 - Ten dienste van de levenden* 95
 - Het ontdekken van de traditie* 97

- Het woord van de arme 99
 - Een van de vele opvoeders* 99
 - Afwezigheid van de anderen* 101
 - Laat spreken wat is* 103

4 Het gemeenschapsleven 106

- De woestijn van de apostel 108
 - De metamorfose van de aanpassing* 108
 - Een muur* 111
 - De werkelijkheid van anderen* 112

- De bekering van de missionaris 115
 - Het aanbreken van een nieuwe dag* 115
 - Tegen de subtiele nuances van het utilitarisme* 118
 - ‘Ook ik ben maar een mens’* 120

- De apostolische gemeenschap 124
 - Ten dienste van de gemeenschap* 124
 - De geschiedenis opnieuw maken* 125
 - Collectief onderscheidingsvermogen* 126
 - Tussen verleden en toekomst* 128

- Het gemeenschappelijke leven, roeping van de christen 130
 - Oppervlakkig universalisme* 130
 - Spanningen en groei* 132
 - Het gedeelde heden* 134

5 Revolutietijd 136

Het andere land 136

Geweld en taal 137

Een nieuwe stilte 137

Het structuralistische geschil 139

De poëtische contestatie 141

Van hervorming naar de revolutie 141

Een nieuw begin 143

Een testwoord: 'revolutie' 144

Een nieuwe beleving van de tijd 146

De revolutionaire uitdaging 148

De toekomst of de tweede revolutionaire generatie 149

Het verzet van de economische wetten 152

Christendom en revolutie 154

Op zoek naar christelijke 'bronnen' 156

Een theologie van de revolutionaire geschiedenis 157

Twee taken 161

Sterven om te beginnen 163

II De geloofsbeweging 167

6 Het woord van de gelovige 169

Een paradox 169

Een crisis van het religieus taalgebruik 171

Het sprakeloze geloof 171

Het atheïsme 172

Een taalcrisis 174

De desillusie van religieuze kennis 177

Relatie en openbaring 180

De utilitaristische vervreemding 180

We missen de anderen 182

Woord en taal	183
<i>Eenheid in verschil</i>	183
<i>Taal en spreken</i>	186
7 Apologie van het verschil	190
<i>Gebroken eenheid?</i>	190
<i>Het verschil</i>	192
Het verschil, een situatie	194
<i>Christelijk regionalisme</i>	195
<i>Verandering</i>	199
<i>Tweetaligheid</i>	205
Voor een theologie van het verschil	208
<i>Een fundamentele structuur: van afgoderij naar het geloof</i>	209
<i>Een ziekte: de behoefte om identiek te zijn</i>	216
<i>De ervaring, plaats van het verschil</i>	218
<i>Van bipolariteit naar pluralisme</i>	222
Als een dief	226
<i>Crisis en oordeel</i>	227
<i>De religieuze traditie (Johannes 9)</i>	230
<i>De waarheid van de wet (Johannes 18-19)</i>	234
<i>Faits divers of geloofsgebeurtenissen?</i>	237
Index	243

Een eerste ingang in het werk

Luce Giard

Michel de Certeau heeft dit boekje in de herfst van 1969 samengesteld voor een pocketreeks getiteld 'Foi vivante', bestemd voor een publiek dat de eigen christelijke cultuur wilde verdiepen.¹ Het was nummer 116 in de reeks en volgde op grote namen uit een recent of ver verleden, zoals Paul Claudel, Johannes XXIII, Kierkegaard of Luther. Ook bevond Michel de Certeau zich middenin een hele schare aan uitstekende theologen uit de 20ste eeuw, katholieken en protestanten door elkaar, bijvoorbeeld Hans Urs von Balthasar, Karl Barth, Dietrich Bonhoeffer, Joachim Jeremias, Karl Rahner, voor de buitenlandse tak, en Marie-Dominique Chenu, Yves Congar, Jean Daniélou, Henri de Lubac aan de Franse kant. Afgezet tegen zulke grote namen kon die van de auteur van minder statuur lijken, ondanks zijn aantrekkelijke stijl en de persoonlijke toon van zijn overwegingen.

Wanneer wij dit boekje nu lezen zien wij een heel andere kant. Wij staan ver van de oorspronkelijke context af. Enerzijds kan niemand ontkennen dat het merendeel van de Fransen niet langer actief en trouw deelneemt aan de christelijke traditie en dat het culturele en sociale gewicht van die erfenis, net als het publieke beeld ervan, diepgaand veranderd is. Anderzijds is Michel de Certeau (mei 1925-januari 1986) steeds bekender geworden, een groot en divers lezerspubliek is vertrouwd met zijn naam, allemaal mensen die langs verschillende wegen hebben kennis gemaakt met zijn oorspronkelijk en krachtig oeuvre. Met veel bravoure overschrijdt zijn werk de grenzen tussen de verschillende disciplines, het is in een aantal talen vertaald, wordt regelmatig opnieuw uitgegeven, veelvuldig geciteerd en becommentarieerd, en heeft

¹ De reeks was een gezamenlijk project van vier uitgeverijen: Aubier-Montaigne, Desclée de Brouwer, Le Cerf, en Éditions ouvrières.

zo in verschillende vakgebieden zijn sporen verdiend.² Aangezien *L'Étranger* (*De vreemdeling*) een van Certeau's eerste werken is, en het zich door stijl en inhoud gemakkelijker laat lezen door wie nog niet zo gewend is aan Certeau's manier van denken, kan men het gebruiken als introductie tot een van de facetten van zijn werk, en wel het aspect dat betrekking heeft op de christelijke inspiratie en de dynamiek van de individuele trajecten in de wirwar van de samenleving.³

De inhoud van het boek gaat terug op eerdere artikelen, tussen 1963 en 1969 verschenen in twee jezuïtische tijdschriften die heel anders van toon waren. Die artikelen heeft de auteur herschreven, bewerkt en aangepast, hij heeft stukken weggelaten en ingekort, soms zelfs nieuw materiaal toegevoegd, met één uitzondering.⁴ Bij die twee tijdschriften, uitgaven van de Sociëteit van Jezus, waarvan hij vanaf 1950 tot aan zijn dood lid was, had Michel de Certeau jarenlang vaste functies. Eerst was hij van 1963 tot 1967 adjunct-directeur van *Christus*, vervolgens vanaf 1967 redacteur bij *Études*. Het als eerste genoemde tijdschrift *Christus*, dat pas kort bestond (1954), richtte zich op een terugkeer naar de bronnen van de ignatiaanse spiritualiteit, in de hoop hier te ontdekken hoe men het hoofd kon bieden aan de problemen van de eigen tijd; het tijd-

2 Zie, voor Certeau's belangrijkste publicaties, over geschiedenis: *La Possession de Loudun* (1970), Parijs, Gallimard, 'Folio Histoire', 2005; *L'Écriture de l'histoire* (1975), Parijs, Gallimard, 'Folio Histoire', 2002; (met Dominique Julia en Jacques Revel) *Une Politique de la langue. La Révolution française et les patois* (1975), Parijs, Gallimard, 'Folio Histoire', 2002; *La Fable mystique, XVIe-XVIIe siècle* (1982), Parijs, Gallimard, 'Tel', 1987; *Histoire et psychanalyse entre science et fiction* (1987), Parijs, Gallimard, 'Folio Histoire', 2002. Zie over culturele sociologie en antropologie: *La Prise de parole et autres écrits politiques* (1968), Parijs, Seuil, 'Points Essais', 1994; *La Culture au pluriel* (1974), Parijs, Seuil, 'Points Essais', 1993; *L'Invention du quotidien* (1980), 2 t. (de tweede met

Luce Giard en Pierre Mayol), Parijs, Gallimard, 'Folio essais', 1990-1994. Zie voor de literatuurkritiek over Certeau's werk noot 14.

3 Zie voor de relatie met het christendom zijn boek *La Faiblesse de croire* (1987), Parijs, Seuil, 'Points Essais', 2003; en voor spiritualiteit in de 16de en 17de eeuw zijn bronnenuitgaven met inleidingen en commentaar: *Le Mémorial de Pierre Favre*, Parijs, Desclée de Brouwer, 1960; *Guide spirituel de Jean-Joseph Surin*, Parijs, Desclée de Brouwer, 1963; *Correspondance de Jean-Joseph Surin*, Parijs, Desclée de Brouwer, 'Bibliothèque européenne', 1966.

4 Het betreft hoofdstuk 6, in oktober 1967 verschenen in *Esprit*, in een special getiteld 'Nouveau monde et parole de Dieu'.

schrift wilde het handelen en mediteren van de jezuïeten, van de oud-leerlingen van hun colleges en geestelijk vaders stimuleren.⁵ Het ging om de interne identiteit van de Sociëteit van Jezus, die men wilde versterken door contact met de teksten, en tegelijk van een nieuwe dynamiek voorzien nu de Sociëteit kort na de Tweede Wereldoorlog in een veranderende wereld een rigide roomse Kerk tegenover zich vond. Het tijdschrift kreeg al snel een trouwe lezersschare, liefhebbers van geestelijke bouwstoffen die krachtiger waren dan de gebruikelijke godvruchtige lectuur. Het tweede tijdschrift, *Études*, was een maandblad met een lange geschiedenis in de Franse uitgeverwereld, want al in 1856 opgericht. Het was goed geïnformeerd, kende een solide argumentatie, stond open voor de wereld, was invloedrijk en gerespecteerd en daardoor in Frankrijk naast de colleges het boegbeeld van de Sociëteit. De lezers gingen ervan uit dat dit tijdschrift in debatten over maatschappij en cultuur fungeerde als de gezaghebbende spreekbuis van Rome. Eén ding staat wel vast: het blad was geïnteresseerd in actuele ideeën en vraagstukken, waarbij het bijzondere aandacht besteedde aan de specifieke problemen van de Kerk en de gevolgen daarvan voor de politieke en sociale situatie in Frankrijk.⁶

De vaak verminkte ondertitel van *L'Étranger ou l'union dans la différence*, heeft geleid tot allerlei misinterpretaties bij mensen die het boek niet gelezen hadden en dus onbekend waren met het centrale thema ervan. Toch markeert het een belangrijk punt in Michel de Certeau's zoektocht. Certeau was, hoewel eerst nog zonder titel of werk, al snel geen onbekende meer, door collega-historici in het religieuze veld alom gerespecteerd vanwege zijn knappe socio-culturele onderzoek naar de eerste honderd jaar van de Sociëteit van Jezus. Op basis van zijn eerste boeken werd hem een glansrijke carrière als erudiete historicus voorspeld. Die boeken waren zorgvuldig samengestelde edities – uitstekend gedocumenteerd en subtiel in perspectief geplaatst – van het dagboek van Pierre Favre (1506-1546), lid van de oorspronkelijke kring van stichters naast Ignatius van Loyola, en verder het versnipperde

5 Maurice Giuliani, 'La naissance de Christus', in *Études*, special, april 2000, p. 95-104.

6 Pierre Vallin, 'Études. Histoire d'une revue. Une aventure jésuite. Des origines au Concile Vatican II (1856 tot 1965)', in *Études*, special, april 2000, p. 5-81.

oeuvre van de mysticus Jean-Joseph Surin (1600-1665), een tijdgenoot van Descartes, die door zijn rol als exorcist in de zaak van de obsessies te Loudun (1635-1637) zelf waanzinnig was geworden. Dit verhaal had veel stof doen opwaaien, gelovigen en sceptici eigenden zich de zaak ieder op hun eigen manier toe om er een feitelijke bevestiging in te vinden van hun veronderstellingen rond het vraagstuk van God en de duivel. Zo hadden vriend en vijand naar believen argumenten en narratieve fragmenten geleend uit de kopieën van Surins manuscripten waarin die over zijn eigen odyssee vertelde, en natuurlijk hadden zij de oorspronkelijke teksten vaak aangepast, kwijt gemaakt of vernietigd. Vandaar de noodzaak tot een breed opgezet wetenschappelijk onderzoek, waar verschillende jezuïeten eind 19e en de eerste drie decennia van de 20ste eeuw aan werkten, waarna Michel de Certeau het vanaf 1960 opnieuw grootschalig opzette en uiterst zorgvuldig en breed uitvoerde. Na een uitgebreid onderzoek van de oude manuscripten en een minutieuze vergelijking van de latere incorrecte edities, kon hij vertellen hoe Surins teksten zich in de loop der tijd verspreid hadden, hij kon er de chronologie en de letterlijke tekst weer van vaststellen en zo een getrouwer beeld geven van een jezuïet die ondertussen zo beroemd was dat hij niet werkelijk meer gekend werd.⁷

Vanaf 1969 beperkten de activiteiten van Michel de Certeau zich evenwel niet langer tot zijn historisch onderzoek van de spiritualiteit. Hij begon bekendheid te vergaren buiten het netwerk van jezuïtische tijdschriften en het katholieke milieu zelf. Door zijn nieuwe bekendheid kreeg hij andere gesprekspartners, en dat leverde allerlei ontmoetingen en intellectuele uitwisselingen op, allerlei mogelijkheden om op de universiteit, en ook bij culturele instellingen, mee te werken in denktanks of aan hervormingsprojecten.

Kort na de 'gebeurtenissen' van mei '68 besteedde hij aandacht aan de ontstane culturele, politieke en sociale verwarring. Dankzij deze scherpe analyses, met een opvallende openheid van geest in een levendige stijl geschreven, ontsloot zich voor hem een nieuw

⁷ Zie voor Favre en Surin noot 3. En Jacques Le Brun, 'Michel de Certeau historien de la spiritualité,' in *Recherches de science religieuse*, t. 91/4, 2003, p. 535-552.

werkterrein, gericht op een groot publiek en het seculiere leven. Hij had in een eerste boekje, *La Prise de parole* (oktober 1968) al laten zien hoe scherp hij de werkelijkheid in die tijd observeerde, hoe duidelijk hij de onrust waarnam en de ontredde van de mensen die zichzelf niet meer herkenden in een christelijke erfenis, in een politieke identiteit, in sociale verbondenheid, hoe hij van ganser harte van plan was nauwe relaties met hen aan te knopen waarin zij ieder, zonder de eigen identiteit af te leggen, zouden accepteren dat het verschil, de verschillen een toekomstige eenheid tot stand zouden brengen en de samenleving zouden veranderen.

Het is nu juist deze 'eenheid in het verschil'⁸ die *De vreemdeling* zijn ondertitel heeft bezorgd. Daarmee worden de twee laatste hoofdstukken nadrukkelijk tot leitmotiv bestempeld, hoofdstukken waarin de beschrijving van de 'geloofsbeweging' zich ontvouwt, terwijl het eerste deel van het boek allerlei 'ontmoetingen' tot onderwerp heeft, en ingaat op de problemen en onduidelijkheden die daarbij spelen. Het kan daarbij gaan om de positie van een leraar, om een ouder met zijn kind of om een missionaris die naar 'een ander land' is vertrokken; of om weer iemand anders die worstelt met de onzekerheid van zijn werk of van de tijd waarin hij leeft, en die, geconfronteerd met zoveel 'vreemdelingen', zijn uiterste best doet om zijn 'ongrijpbare broeders' te begrijpen, broeders in het mens zijn (hoofdstuk 4). Met zijn besluit om het materiaal uit eerdere artikelen opnieuw te gebruiken, te corrigeren en te ordenen om er zo dit boekje van samen te stellen, toonde Michel de Certeau dat hij zich nog altijd als auteur verantwoordelijk voelde voor deze teksten, die bestemd waren voor een christelijk publiek en die hij geschreven had in een toegankelijke stijl. Het was en moest ook zijn gewoonte blijven te herschrijven, corrigeren, inkorten, verdichten of verruimen, uit onvrede met zijn eigen teksten, want hij probeerde die altijd preciezer, genuanceerder en verfijnder van expressie te maken; daartoe volgde hij de ontvangst van zijn teksten aandachtig en reageerde toegewijd op verzoeken om uitleg of kritiek wanneer hij een tekst voor het eerst in omloop bracht (in een tijdschrift of gewoon in zijn vriendenkring). Zijn manier van denken behelsde bijna altijd een moment waarop hij

8 Van hier af zullen alle citaten tussen aanhalingstekens tenzij anders aangegeven, afkomstig zijn uit *De vreemdeling*.

in gesprek ging of iets samen met anderen deed, vaak door hemzelf geïnitieerd, in een van de talloze kleine studiegroepjes die hij had opgericht en die hij overal waar hij kwam met zijn energie en hartelijkheid stimuleerde. Waarschijnlijk had Marc Augé die onallegaagse levenshouding in gedachte, die gulheid van geest, toen hij schreef dat Michel de Certeau's 'intelligentie geen angst, geen moeite en geen trots' kende.⁹

Certeau keerde terug naar die paar artikelen in *Christus en Études*, maakte weloverwogen dat gebaar, op de drempel van een nieuwe fase in zijn intellectuele reis, toen hij zich in andere sociale groepen begon te bewegen, zich opmaakte om bij andere kennisinstituten te gaan doceren en schrijven, te gaan werken in een andere ideeëncontext, op plekken te komen waar anders geoordeeld en gedacht werd. Daarmee bevestigde hij heel duidelijk zijn trouw aan de inspiratie uit zijn eerste geschriften, die wortelden in de christelijke traditie, en opvielen door hun gevestigde positie binnen het netwerk van de jezuïtische tijdschriften. Dit boekje kunnen we lezen als een afscheid van het bijzondere van een intellectuele en sociale wereld waar hij nog wel op bezoek zal komen, een wereld waarvan hij de instellingsidentiteit zal behouden, en waarvan hij op de hoogte zal blijven, waar hij dikke vrienden zal houden, compagnons in het jezuïtisch taalgebruik, en gerespecteerde gesprekspartners, maar het bijzondere ervan zal hem niet meer volledig vervullen. Toch moet de afstand die hem al spoedig van de twee jezuïetentijdschriften zal scheiden niet verkeerd geïnterpreteerd worden.¹⁰ Uit die afstand blijkt de keuze voor een nieuw schrijfregister dat zijn voltijdse betrokkenheid markeert bij een manier van denken die persoonlijker en verder uitgewerkt is, meer gericht op de moderne maatschappij in al haar diversiteit, minder beperkt tot het katholieke milieu. Vanaf dat moment zijn tijdschriften voor een groot christelijk publiek niet meer zo geschikt voor wat hij nu met zijn werk wil bereiken. Maar hij blijft

9 Marc Augé, 'Présence, absence', in Luce Giard (red.), *Michel de Certeau*, Parijs, Centre Georges-Pompidou, 'Cahiers pour un temps', 1987, p. 84.

10 Na 1969 schrijft hij vrijwel niet meer voor *Christus*, maar tot 1971 of 1972 handhaaft hij zijn vaste bijdrage aan *Études*, hoewel steeds minder

frequent. Wel blijft hij altijd heel actief in *Recherches de science religieuse*, het jezuïtische theologietijdschrift, destijds geleid door Joseph Moingt, waarin hij een aantal van zijn meest opzienbarende artikelen zal publiceren, over het werk van de historicus en de analyse van mystieke teksten.

actief in het jezuïtische theologietijdschrift, dat gespecialiseerd is en zich tot een beperktere lezerskring richt. Daaruit blijkt duidelijk dat hij zijn oorspronkelijke traditie niet wil vergeten of uitwissen. Dat hij in 1969 *De vreemdeling* samenstelt en publiceert is daar een bevestiging van: in dat jaar, kent de auteur, staande op de drempel van een nieuwe fase in zijn intellectuele reis, nog altijd een zekere waarde toe aan zijn vroegere teksten, die hij bewaard heeft om ze in dit boekje te kunnen opnemen en bewerken. We mogen er dus wel van uitgaan dat hij meende daarin, op zijn geheel eigen wijze, in een schrijfstijl waar hij al afstand van begon te nemen, met behulp van een merendeels uit de christelijke traditie afkomstige woordenschat en register, toch bepaalde solide fundamenten te hebben gelegd die zijn lezers konden helpen, en hemzelf ook, bij het vinden van hun reisroute in de moderne samenleving.¹¹

Die samenleving, althans het deel dat met het christendom verbonden is (het gaat vooral om katholieken), wordt in het boek genadeloos beschreven. De rol van de kerkelijke instellingen brokkelt af, de gelovigen verliezen hun zekerheden, en de standaardtaal waarin de gebeden, moraal en dogma's uitgedrukt werden, valt als stof uiteen (hoofdstuk 6). Een ieder ontdekt dan de verontrustende waarheid van een gemeenschappelijke ervaring waar de christelijke affirmatie, nu die haar oude krachten kwijt is, zich gereduceerd ziet tot niet meer dan 'de specifieke taal van een [tot dan toe] voor universeel gehouden waarheid' (hoofdstuk 7). Wat nog altijd geldt – afkomstig uit de oude mystieke traditie en nu als het ware voor iedereen gereactiveerd – dat is het scherpe besef dat 'God voor ons de vreemdeling blijft' (hoofdstuk 1), dat de ervaring van de gelovige zich alleen op 'het niet weten van het geloof' beroept (hoofdstuk 2). Historische afvalligheid constateren (de religie is immers niet het principe dat vooroploopt bij de installatie van de moderniteit, hoofdstuk 5) leidt niet tot het loslaten van de christelijke inspiratie. Deze constatering onderstreept oude aanspraken die vergeten waren toen de instituties nog een comfortabele meerderheidspositie innamen. Die eisen van de gelovigen dat zij zich

11 Zie voor het verhaal van zijn reis van binnenuit de Sociëteit van Jezus, Joseph Moingt, 'Respecter les zones

d'ombre qui décidément résistent,' in *Recherches de science religieuse*, t 91/4, 2003, p. 577-587.